2- مانجۇرلار ياكى خىتاي جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمرانلىقنى قانداق تونۇپ، قانداق باھا بەرگەن؟ بۇلار مۇئەللىپنىڭ ئۆز تونۇشى ۋە پرىنسىپى بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى بار؟

3- خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدە ‹ۋەتەن› نى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى دەپ بىلىدىغان ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇيغۇرلار تارىخىنى خىتاي تارىخىنىڭ بىر قىسمى دەپ بىلىدىغان ئۇيغۇرلار زادى قانچىلىك؟ بۇنداق چۈشەنچىلەردىكىلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا 1-،2- نۇقتىنى ئايدىڭلاشتۇرغىلى، بۇ ئەسەرلەردە مۇئەللىپنىڭ تارىخنى بايان قىلىش ئالاھىدىلىكىدە قانداق ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنىمۇ كۆرستىپ بەرگىلى بولىدۇ.

2. ‹تارىخى ئەمنىيە› (مانجۇرلار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرى)

تارىم ئەتراپىدىكى بوستانلىقلارنىڭ قەدىمدە ئاساسەن ئۆز تەۋەلىكىدە بىرلىككە كەلگەن كۈچلۈك سىياسى ھاكىمىيەت قۇرۇشقا ئىمكانىيىتى يوقتى. شۇڭا كۆپىنچە شىمالدىكى كۆچمەن-چارۋىچىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ كەلگەنىدى. شىمالدىكى كۆچمەن-چارۋىچىلار بىلەن جەنۇبتىكى مۇقىم ئولتۇراقلاشقان خەلق ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل ھالەت ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى مۇھىم قانۇنىيەتتۇر. شۇڭا، تارىختىكى خىتاي ھاكىمىيەتلىرى سىياسى كۈچى كۈچەيگەندە ئەتراپىدىكى خوشنىلىرىنى ۋە ئاتالمىش ‹غەربىي يۇرت› نى ئۆزىنىڭ سىياسى سىستېمىسىغا كىرگۈزۈۋالاتتى. بولۇپمۇ مانجۇرلار خىتايلارنىڭ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بوستانلىق ھۆكۈمرانلىرى پەقەت سالامغىلا كېلىدىغان بۇ تۇپراقلارنى 18- ئەسىردە ئىستىلا قىلىپ، ئۆز تېررىتورىيىسى تەۋەلىكىگە كىرگۈزۈۋالدى.

مانجۇرلار بۇ تۇپراقلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا، مەركەز ئەۋەتكەن ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرنى مۇھىم جايلاردا تۇرغۇزۇپ، خەلقنى تۈركى مۇسۇلمانلاردىن چىققان ھاكىمبەگلەرگە ئىدارە قىلغۇزۇپ، مەمۇرىي جەھەتتىن ‹بەگلىك› تۈزۈمىنى يۈرگۈزگەن. مانجۇرلار يەرلىك تۈركى مۇسۇلمانلارنىڭ ئەنئەنىسىگە ئارىلاشمىغاندەك يېڭىدىن شەھەر قۇرۇپ، ئايرىلىپ تۇرغان، تۈركى مۇسۇلمانلارنى ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ، شەرىئەتنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنى ئۈزۈل-كېسىل ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنمىغان بولسىمۇ، تۈركى مۇسۇلمانلار كاپىر مانجۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى جىھات قىلىشنىڭ ئۆزگە پەرز ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالمىغان.

مانجۇرلار ئۇيغۇر بەگلەرگە ۋاڭ-گوڭلۇق ئاتىقىنى مىراس قىلىپ بېرىپ، ئۇلاردىن پايدىلىنىش تۈزۈمىنى كەشپ قىلغان. بەگلەرنىڭ بىر قىسمى مانجۇر خاقانىنىڭ رەسمىگە تازىم قىلىپ، خىتايچە كىيىملەرنى كىيىپ، خىتايچە سۆزلەپ، خىتاينىڭ مەركىزىدىكى مەدەنىي ۋە سىياسى ئالاھىدىلىكلەرنى قوبۇل قىلغانىدى. ئەمما، ئۇلار كاپىر ھۆكۈمدارغا ئەگەشسىمۇ، مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى نوپۇزىنى ساقلاپ قالغانلىقتىن شەرىئەت ئارقىلىق مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنى ئىدارە قىلىش رولىنى ئوينىغان.

ئۇلارنىڭ بۇنداق ئىككى تەرەپلىمىلىكى مانجۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسىغا سىڭىش بىلەن بىرگە، مۇسۇلمانلار ئارىسىغىمۇ سىڭىپ كىرىپ پەرقلىق ئىككى مەدەنىي دۇنيانى قالايمىقانلاشتۇرغانلىقى، ئەينى چاغدىكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەھۋالىدا ئەكس ئەتكەن. شۇڭا، 19-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا پارتلىغان قوزغىلاڭلارنىڭ مۇتلەق كۆپ سانلىقى مانجۇر ئەمەلدارلار بىلەن يەرلىك بەگلەر بىرلىشىپ ‹ئىككى قات قىلىپ خەلقنى ئەزگەن› لىكى سەۋەب بولۇپ، خەلق نەزىرىدە ھۆكۈمدارلارغا قارشى جىھات قىلىشنىڭ ئاساسى شەكىللىنىپ بولغانىدى. شۇڭا، بۇ قوزغىلاڭلار نەتىجىدە مانجۇر ھۆكۈمرانلىقىنى تېزلا سۈپۈرۈپ تاشلاپ، مۇۋاپىققىيەتكە ئېرىشتى، قوزغىلاڭچىلار ئۆز ئالدىغا ھاكىمىيەت قۇرالىغان بولسىمۇ، ھەربىي جەھەتتىن بىرلىككە كېلەلمىگەنلىكى ئۈچۈن قوقەندتىن كەلگەن ياقۇپبەگ ھەممىنى ئۇلجا ئېلىپ مەززىسىنى سۈرگەن. مانجۇرلار 1876- يىلى شەرقىي تۈركىستانغا قوشۇن ئەۋەتىپ، 1878- يىلى شەرقىي تۈركىستاننى تولۇق ئىلكىگە ئالدۇ. موللا مۇسا سايرامىنىڭ ‹تارىخى ئەمنىيە› بىلەن ‹تارىخى ھەمدى› مانجۇرلار جەمئىيەتنى تىنجىتىپ، ھۆكۈمرانلىقى ئەسلىگە كەلگەن چاغدا يېزىلغان.

موللا مۇسا سايرامى ئەسلى كۇچادا مەدرىسە تاماملىغان ئۆلىما بولۇپ، 1864- يىلى كۇچادىكى قوزغىلاڭ تەرەققىي قىلىۋاتقاندا قوزغىلاڭغا قاتنىشىپ، ئەمەل تۇتقان. ياقۇپبەگ دەۋرىدە زاكاتچىبەگنىڭ قولىدا كاتىپلىق قىلغان. مانجۇرلار دەۋرىدە پۇقرا بولۇپ ياشىغان. ئۇنىڭ ‹تارىخى ئەمنىيە› دېگەن ئەسىرى 1905- يىلى قازاندا نەشرى قىلىنغان. موللا مۇسا سايرامى يەنە ‹تارىخى ئەمنىيە› ئاساسىدا تېخىمۇ تەپسىلى قىلىپ ‹تارىخى ھەمدى› نى يېزىپ چىققان. بۇ ئەسەرنىڭ قولىيازما نۇسخىسىغا ئاساسەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسىدا ئۆزلەشتۈرۈپ بېيجىڭدا نەشرى قىلىنغان. شۇڭا مەن ماقالەمدە ‹تارىخى ئەمنىيە› نى ئاساس قىلىپ، ‹تارىخى

ھەمدى› دىنمۇ پايدىلىنىپ، تېما بىلەن مۇناسىۋەتلىك پاكىتلارنى دەلىل قىلىپ كۆرسىتىمەن.

‹تارىخى ئەمىنىيە› دە ئاساسەن تارىم ۋادىسىكى بوستانلىقلاردىن يەتتە شەھەرنىڭ نوھ ئەلەيھىسسالام زامانىدىن مانجۇرلار قايتا قولىغا ئالغۇچە بولغان تارىخنى تۆت بۆلۈمگە ئايرىپ بايان قىلغان. 1. بۆلۈم (دىباچە)دە يەتتە شەھەرنى مانجۇرلار قايتا قولىغا ئالغۇچە بولغان تارىخنى ئەپسانىۋى ئۇسلۇبتا بايان قىلغان. بۇ جەرياندا چىڭگىزخان ۋە تۆمۈرنى تىلغا ئالغان بولسىمۇ، خىتايدىكى سۇلالەلەرگە مۇناسىۋەتلىك بايانلار ئۇچرىمايدۇ. يەتتە شەھەرنى مانجۇرلار قايتا قولىغا ئالغاندىن باشلاپ مانجۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك بايانلاردا ‹خاقانى چىن› ، ‹خاقان چېرىكلىرى› ۋە ‹خاقان ئەمەلدارلىرى› دېگەن ناملار ئۇچرايدۇ. ‹چىن› پارسچە سۆز بولۇپ، ‹جوڭگو› نى كۆرسىتىدۇ. ‹خاقان› بولسا ‹خان› دېگەن ئاتاق بىلەن ئوخشاش مەنىدە. ‹خاقانى چىن› ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلىرى، ئەمەلدارلىرى ‹كاپىر› دېگەن مەنىدە دەپ چۈشىنىلگەن ‹خىتاي› نامى بىلەن بىرگە مەيدانغا چىققان. بۇنىڭغا قارىغاندا، ‹خىتاي› دېگەن نام ‹خاقانى چىن› نىڭ چېرىكلىرى ۋە ئەمەلدارلىرى بىلەنلا قالماي، ‹ خاقانى چىن› ئاستانىسى بېيجىڭنى مەركەز قىلغان، خىتايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق كاپىرلارنى كۆرسىتىدىكەن. ‹تارىخى ئەمىنىيە› دە ‹خاقانى چىن› ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن كەلگەن ‹تاڭۋاڭخان› دىن باشقا مانجۇر خانلىرىنى كۆرسىتىدۇ، دېيىشىمۇ تەس. لېكىن، ‹تارىخى ھەمدى› دە ‹خاقانى چىن› تارىخنامىلىرىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، خىتايلارنىڭ تارىخىدا 254 خاننىڭ 4800 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى، بىر نەچچە سۇلالە، خاننىڭ ئىسمى، سەلتەنەت يىلى، خانلارنىڭ سانىنى قوشۇپ قويغان. ئاخىرقى 25. سۇلالىنىڭ قۇرغۇچىسى، كىتابنى يېزىۋاتقان چاغقىچە داۋاملىشىۋاتقان خانلىقنى ‹دا چىڭ（大清）› دەپ ئاتىغان. سۇلالە ۋە خانلارنى بىرلەشتۈرۈپ بايان قىلىپ، خىتاينى ‹كاپىر› دەپ، رەسمى تارىخقا ئۇيغۇن ئۇسلۇبتا بايان قىلغان بولسىمۇ، يەتتە شەھەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغانلار ئارىسىدا قۇبلايخاننىڭ بېيجىڭنى ئىستىلا قىلغانلىقىنى كىرگۈزۈپ، ئۇنى ‹خىتاي خانلار› دىن، دەپ ھېسابلىغان. ھەتتا، مانجۇر خانىنى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ 3- ئوغلى، ياپەسنىڭ 2- ئوغلى، چىننىڭ ئوغلى، ماچىننىڭ ئەۋلادلىرى دەپ، تۈركنىڭ ئەۋلادلىرىدىن پەرقلەندۈرگەن. بۇنداق ئەھۋال ‹خاقانى چىن› نى يەتتە شەھەر بىلەن زىچ باغلىغان بولۇپ، مانجۇر ئىستىلاسىدىن كېيىنكى ۋەقەلەر بايانىدا ئۇچرايدۇ. بولۇپمۇ،

قوزغىلاڭلارنىڭ ئەھۋالى ۋە باستۇرۇلۇشى، مانجۇرلارنىڭ قولىغا ئۆتىشى ۋە ‹خاقانى چىن› نىڭ ئىقلىمى تەپسىلى مۇنداق بايان قىلىنغان: ‹خاقانى چىن ئىقلىمىنىڭ خاقانى داۋگۇاڭ زامانلىرىدا چىن ئىقلىمىنىڭ تەۋەلىرى ناھايىتى مەمۇرچىلىق، ئەتىراپ چېگرىلىرى تىنىچ بولغانىكەن. داۋگۇاڭ خان 32 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئاندىن شەنفېڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپتۇ. بۇ چاغدا چاڭموزا دېگەن بىر گۇرۇھ خانلىق تالىشىپ ماجىرا تۇغدۇرۇپ، نۇرغۇن جەڭ ۋە جېدەللەر يۈز بېرىپتۇ. شەنفېڭ خان 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتۈپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن توڭجى خانلىق تەختىگە چىقىپتۇ. بۇ چاغدا تۇڭگانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ خاننىڭ ئىتائىتىدىن چىقىپتۇ. توڭجى خان تەختتە ئولتۇرۇپ يەتتە يىلدىن كېيىن بۇ موغۇلىستان يۇرتىنىڭ كۇچا شەھىرىدىكى تۇڭگانلارمۇ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ خاقانى چىننىڭ مەنسەپدار ۋە چېرىكلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ئۆز ئالدىغا باشقا بولىۋالدى....بۇ ئەھۋالدا ۋەزىر-ۋۇزرالار: غەربتىكى لەنجۇسېڭ قاتارلىق نۇرغۇن يۇرتلارغا تۇڭگانلار غالىپ كېلىپ ئىگىدارچىلىق قىلىپ يۇرت ۋە پۇقرالارنى ۋەيران ۋە خاراب قىلىۋاتىدۇ. ئىلىخونى بېسىۋېلىپ تۇرۇپتۇ. نەنلۇ باچېڭدىكى چەنتۇلارغا غەربتىن بىر ئادەم كېلىپ پادىشاھ بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتىدۇ. ئۇلۇغ خاننىڭ دۆلەتلىرىدە بۇ تەرەپتىكى دۈشمەنلىرى يوق بولدى. ئەمدى ئەزەلدىن ئۇلۇغ خاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ كەلگەن غەربتىكى يۇرتلارغا چېرىك ئەۋەتىپ قايتۇرىۋالساق› - دەپ ئۇلۇغ خانغا ئەرز قىلدى. ئۇلۇغ خان: ‹بىلدىم، ئۇنداق بولسا چېرىك بېرىپ مەزكۇر شەھەرلەرنى قايتۇرىۋالسۇن. قارشىلىق كۆرسىتىپ ئۇرۇشقا چىقسا ئۇرۇشۇپ ئۆلتۈرسۇن، مۇبادا ئۇرۇشماي ئەل بولسا بىزگە تەۋە بولسۇن. ئاتا-بوۋامدىن قالغان بىر فۇڭ مۈلۈك، مىراس زېمىننى 1000 چېرىكىم يوق بولغۇچە سوقۇشۇپ قايتۇرىۋالسۇن. مەن ئۇلۇغ خان ئۇششاق پۇقرالىرىمنىڭ گۇناھلىرىغا ئەپۇ قەلىمىنى سۈرۈپ كەچۈرۈم قىلدىم› - دەپ يارلىق قىلدى. چىڭ جاڭجۈننى 40 مىڭ چېرىك بىلەن ئىلى تەرەپكە بېرىشقا يارلىق چۈشۈردى. لوشى دارىننى 25 مىڭ چېرىك بىلەن نەنلۇ باچېڭغا ئەۋەتتى. بۇ مەنسەپدارلار لەنجۇسېڭغا كەلگەندە، لەنجۇسېڭنىڭ زوڭدۇسى زوڭتوڭ دارىننى 20 مىڭ چېرىك بىلەن لوشى دارىنغا قوشتى....ئاقسۇدا 50 كۈن تۇرغاندىن كېيىن زۇڭتۇڭ دارىن چوڭ يول بىلەن كاشغەرگە، دوڭ دارىن ياركەنتكە قاراپ يولغا چىقتى....شۇنداق قىلىپ، بۇ يەتتە شەھەر خەلقى، پۈتۈن موغۇلىستان يۇرتى خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى. شەرەپلىك ئىسلامنىڭ نۇرىنى قارا بۇلۇت توسىدەپ، مانجۇر ئىستىلاسىنى ‹خاقانى

چىن› ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ئىشى قىلىپ تەسۋىرلەپ، خانىنىڭ ئەجدادىدىن باشلاپ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان زېمىن ۋە خەلقنى قايتا قولغا ئالغانلىقىنى، مانجۇر ئىستىلاسى سەۋەبىدىن يەتتە شەھەردە ‹ئىسلامنىڭ نۇرىنى قارا بۇلۇت توسقان› لىقنى بىللە يازغانلىقىغا قاراپ، مۇئەللىپتە ۋەتەن ئۇقۇمىنىڭ سۇس ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. چۈنكى، موللا مۇسا مەدرىسە تاماملىغان، تالىپلىقتىن كېلىپ چىققان موللا كىشى بولغاچقا، كاللىسىدا پەقەتلا ‹ئىسلام ئېچىش› بىلەن ‹جىهات› قىلىشلا بولغانلىقتىن، ۋەتەننى ‹چىن ئىقلىمى› دىن ئېنىق ئايرىمىغان. شۇڭا، كاپىرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاللاھنىڭ ئاتا قىلغانلىقىسىنى، بۇنىڭ تەقدىر ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. ئۇنىڭ بايان قىلىشىچە، قوزغىلاڭدىن ئىلگىرى كاپىرلارنىڭ زۇلمىغا چىديالمىغان خەلق ئاللاھقا ئىلتىجا قىلىپ، دۇئا قىلغاندىن كېيىن، ئاللاھتائالا كۈچالىق چەلپەكچى خوجىنى خەلققە يېڭى ھۆكۈمدار قىلىپ ئالماشتۇرۇپ بېرىدۇ. كۇچار خوجىلىرى زۇلۇم قىلىشنى باشلىغاندىن كېيىن، خەلق يەنە ئاللاھقا ئىلتىجا قىلغاندا، ئاللاھ ياقۇپبەگنى قوقەندتىن ئەكىلىپ بېرىدۇ. ئەمما، ياقۇپبەگنىڭ مىجەزى ئۇسال بولغاچقا، خەلق يەنە ‹خاقانى چىن› نىڭ كېلىشىنى ئۈمىد قىلغانلىقتىن، مانجۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئەسلىگە كېلىدۇ. مۇئەللىپ بۇ تارىخى جەريانلارنى ئاللاھنىڭ ئىرادىسى بىلەن بولغان، دەپ ئىشىنىشكە چاقىرغان. ئەمما، ئاللاھنىڭ ئىرادىسى بىلەن مۇسۇلمانىنىڭ كاپىردىن ئادىللىق كۈتۈشىنى چۈشەنمەك تەس. ئەمەلىيەتتىمۇ موللا مۇسانىڭ ھەر ئىككى ئەسىرىدە، ‹خاقانى چىن› نىڭ ئادىللىقى ۋە قۇدرەتلىكلىكى ھەققىدىكى ماختاشلار ئۇچراپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ، ‹تارىخى ھەمدى› دە ‹خاقانى چىن› نىڭ ئادىللىقىنى ماختاپ كېلىپ، تۆمۈرلەڭنىڭ خىتاي بىلەن ئۇرۇشقىلى يولغا چىقىپ، يېرىم يولدا ئۆلگەنلىكىدەك تارىخى ھېكايىنى قىستۇرىدۇ ۋە ‹مېهرىبان ئاللاھنىڭ شەپقەت ۋە شاپائىتى بىلەن خاقانى چىننىڭ زېمىنى ۋە پۇقراسى بولۇپ، ئادىل ھۆكۈمرانىنىڭ ئىدارىسىدە بولۇشنىڭ خاتا ئەمەسلىكى› نى تەسەۋۋۇر قىلىدۇ. ‹خاقانى چىن› كاپىر بولسىمۇ، ئادىل ھۆكۈمران بولغانلىقى ئۈچۈن ئاللاھنىڭ ئىرادىسى بىلەن مۇسۇلمان (تۆمۈرلەڭ)لارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىپ قالغانلىقىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىدۇ. ‹خاقانى چىن› نىڭ ئادىل ھۆكۈمران ئىكەنلىكىنى تەكىتلەپ، ئەمەلدارلىرى زومىگەر، خان كاپىر بولسىمۇ، ئاللاھنىڭ ئىرادىسى بىلەن يەتتە شەھەرگە ھۆكۈمران بولغانلىقىنى دەلىللىگەن. مۇئەللىپ ‹خاقانى چىن› نى ئادىل ئىدارە قىلىدۇ، دەپ غايىۋىلەشتۈرۈش ئارقىلىق ئەمەلدارلارنىڭ زۇلمىغا بولغان

قارشىنى يوللۇق ھېسابلىغان. ‹خاقانى چىن› نى سىياسى مەركەز، يەتتە شەھەرنى ‹ھۇدۇدتىكى يۇرت› دەپ قارىسىمۇ، پىكىر ۋە قىممەت قارىشىنىڭ ئوخشىماسلىقى سەۋەبىدىن خانلىقنىڭ ئەۋزەل كۆرگەن ئىشلىرىنى قوبۇل قىلمىغان. مەسىلەن: كاشغەرگە كەلگەن دوڭ دارىن ئۆز دىنىغا مەھكەم، مۇسۇلمانلارغا ئاداۋەتى كۈچلۈك، غەيرەت ۋە باتۇرلۇقتا ھەممە مەنسەپدارلاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئاچچىقى يامان ئادەم ئىكەن....ئۇ: ‹ئاتالىق غازىنىڭ قەبرىسىنى ماڭا كۆرسىتىپ بەرسۇن› ، دەپ كاشغەر ئەھلىنى قىستىدى. نائىلاج قەبرىنى كۆرسىتىپ بېرىشتى. دوڭ دارىن چېرىكلىرىنى ئەكىلىپ ئاتالىق غازىنىڭ گۆرىنى ئاچتۇرۇپ، ئۆلۈكىنى ئېلىپ، نۇرغۇن ئوتۇننى دۆۋىلەپ ئوت يېقىپ جەسەتنى كۆيدۈرۈۋەتتى. خالايىق ھېچقانداق ئىلاج قىلالمىدى....خىتايلار ئاتالىق غازىنىڭ جەستىنى كۆيدۈردى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ: ‹بىر ئادەم ئۆلسە، ئۇنىڭ ياخشىلىقى كۆپ، يامانلىقى ئاز بولسا، ئۇنىڭ جېنى بىر ئايالنىڭ قورسىقىدا پەيدا بولۇپ، ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ دۇنياغا قايتا تۆرىلىپ كېلىدۇ. مۇبادا، ياخشىلىقى ئاز، يامانلىقى كۆپ ۋە ئۇنىڭدا كىشىلەرنىڭ قەرزى جىق بولسا ئات ياكى ئېشەك بولۇپ بۇ دۇنياغا قايتا تۆرىلىپ خىزمەت قىلىپ، كىشىلەرنىڭ ھەققىنى قايتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆلىدۇ ۋە يەنە قايتا ئادەم بولۇپ تۆرىلىپ بۇ دۇنياغا كېلىدۇ. ئەگەر ئۆلگەن ئادەمدە كىشىلەرنىڭ ھەققى ئازراق بولسا بۇ دۇنياغا توخۇ بولۇپ تۆرىلىپ توخۇم تۇغۇپ بېرىپ كىشىلەرنىڭ ھەققىنى ئادا قىلىدۇ، ئادا قىلماي ئىلاجى يوق› دېگەن كۈچلۈك بىر ئېتىقادى بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئېتىقادى خاتا بولسىمۇ، ئۆلگەندىن كېيىن يەنە قايتا تىرىلىدىغانلىققا ئۇلارنىڭمۇ ئىشىنىدىغانلىقى بۇنىڭدىن مەلۇمدۇر. ھەقىقىي ئەھۋالنى بىلگۈچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر. جەسەتنى كۆيدۈرۈش ئىسلامدا چەكلەنگەن بولغاچقا، كاپىر ھۆكۈمرانىنىڭ مۇسۇلماننىڭ جەستىنى كۆيدۈرۈشنى خىتاينىڭ تەپەككۇرى ۋە روھ قارىشىنىڭ خاتالىقى دەپ چۈشەنچىسىنى قوشۇپ قويغان. سوغۇق قانلىق بىلەن يېزىلغان بۇ خاتىرىدە، ئىسلامدىكى ‹ئىلىم بىلەن ئادەم بىلىملىك بولىدىغانلىقى› نى ئىپادىلىگەن.

3. ‹شەرقىي تۈركىستان تارىخى› (خىتاي جۇمھۇرىيىتى دەۋرى)

شەرقىي تۈركىستاننى قايتىدىن قولغا ئالغان مانجۇرلار شىنجاڭ ئۆلكىسىنى قۇرۇپ، سىياسى تۈزۈلمە جەھەتتىن خىتاي بىلەن ئوخشاش باشقۇرۇلىدىغان قىلىپ قويدى. ئىلگىرىكى بېقىندىلىق ئورنىدىن تېخىمۇ يېقىندىن ئىدارە قىلىنىدىغان قىلىپ

ئۆزگەرتتى. خىتاي بىلەن ئوخشاش ئىدارە قىلىش ئۈچۈن خىتايچە مائارىپنى يولغا قويۇپ، تۈركۈملەپ خىتاي يۆتكىدى.

ئەمما 1912 - يىلى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ، موللا مۇسا قۇدرەتلىك، ئادىل دەپ مەدھىيىلىگەن ‹خاقانى چىن› يوقالدى. خىتاي جۇمھۇرىيىتى مانجۇرلارنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە مانجۇرلارغا تەۋە بولغان زېمىنلار ئۈستىگە قۇرۇلغاچقا، مانجۇرلارغا تەۋە شىنجاڭ ئۆلكىسى خىتاي جۇمھۇرىيىتىگە تەۋە بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقى ‹مىلىتارىست› دەپ ئاتالغان خىتايلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. مانجۇرلارنىڭ زامانىدا ئەركە ئۆتكەن ۋاڭ-گوڭ ۋە ھاكىمبەگلەر خىتايلارنىڭ قولىغا قالغان بولسا، موڭغۇلىيەدىكى ۋاڭ-گوڭلار مۇستەقىللىققا ئېرىشتى. كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغىنى شۇكى، شەرقىي تۈركىستاندىكى ۋاڭ-گوڭلارنىڭ ئەينى چاغدا نېمە ئويلاردا بولغىنىغا دەلىل بولغىدەك ماتېرىيالغا ئېرىشەلمىدىم.

خىتاي جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدىكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەھۋالى، بولۇپمۇ خىتايلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى تۈركى مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە ھېچقانداق تەتقىقات يوق. بۇ مەزگىلگە نەزەر سالساق، 1920-1910. يىللاردا تۈركچىلىك ۋە ئىسلامچىلىقنىڭ تەسىرىدە بىر قىسىم زىيالىي، كارخانىچى ۋە ئۆلىمالار ئارىسىدا جەدىدچىلىك باش كۆتىرىپ، مائارىپتا يېڭىلىقنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئىسلاھات ھەرىكىتى مەيدانغا چىقىدۇ. گەرچە بۇ ھەركەت ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن باستۇرۇلغان بولسىمۇ، بۇ ئېقىمنىڭ تەرەققىي قىلىشى نەتىجىسىدە 1930 - يىللاردىكى قوزغىلاڭلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە سەۋەپ بولۇپ قالىدۇ. قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ سىياسى مەيدانىدا زامانىي مىللەتچىلىك كەيپىياتى، بولۇپمۇ ‹شەرقىي تۈركىستانلىق› دېگەننى سىياسى ئۇقۇمنى غايە قىلىش جەھەتتىن ئورتاقلىققا ئىگە بولغان بولسا، يەنە بىر جەھەتتىن زامانىۋىيچىلىق، ئىسلامچىلىق، تۈركچىلىك، بۆلگۈنچىلىك، ئاپتونومىيەچىلىك پىكىرلىرى گىرەلىشىپ كېتىشتەك بىر ئالاھىدىلىك گەۋدىلەنگەنلىكتىن، سىياسى ھەركەت جەھەتتىن بىرلىككە كېلەلمىگەن. ‹ھەممىسى ئۆزىنىڭ دېپىغا ئۇسسۇل ئويناپ› قالايمىقانچىلىقتا تۆمۈرنى قىزىقىدا سوقۇش پۇرستىنى قولدىن بېرىپ قويغان. بۇ ئارىدا ئۆمرى كوتاھ ‹شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى› قۇرۇلىدۇ. ئەمدى بۇ يەردە ‹جۇمھۇرىيەت› بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئەمرى، ‹شەرقىي تۈركىستان تارىخى› ناملىق ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانى تونۇشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئەسلى مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى بولۇپ، 1933- يىلى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىغا ئەمىر بولغان، 1934- يىلى شىڭ شىسەي تەكلىپ قىلىپ ئەكىرگەن سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىگە يېڭىلىپ قاچقان ما جوڭيىڭنىڭ تۇڭگان ئەسكەرلىرىگە يېڭىلىپ، ئافغانىستانغا ھىجرەت قىلغان. ‹شەرقىي تۈركىستان تارىخى› نىڭ ئاساسلىق قىسمىنى ئافغانىستاندىكى مۇھاجىرلىق مەزگىلىدە يازغان. 1943- يىلىدىن باشلاپ خىتاي جۇمھۇرىيىتىدە پائالىيەت قىلغان. 1945- يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتە ۋەزىپە ئۆتىگەن. 1949- يىلى خىتاي خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭغا كىرگەندە، كەشمىرگە ھىجرەت قىلغان، 1952- يىلى تۈركىيەگە كېلىپ پائالىيەت قىلغان.

‹تارىخى ئەمىنىيە› بىلەن ئوخشاش تىل ۋە يېزىقتا يېزىلغان ‹شەرقىي تۈركىستان تارىخى› دا، شەرقىي تۈركىستاننىڭ قەدىمدىن شىڭ شىسەي دەۋرىگىچە بولغان تارىخىنى بايان ژانىرى بىلەن يېزىپ چىققان. بايان ئۇسۇلى جەھەتتە ‹تارىخى ئەمىنىيە› دەك ئەپسانە تۈسىدىكى شەجەرە، رىۋايەت بىلەن زىننەتلىمەستىن، تارىخى مېتود بىلەن يېزىلغان ئورتا ئاسىيا تارىخى بولۇپ، يېڭى پىكىر بىلەن زامانىي ئۇسلۇبتا يېزىلغان.

بۇ ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسىدىكى بىرىنچى ئالاھىدىلىك بولسا، تۈركلەرنىڭ يۇرتى - شەرقىي تۈركىستاننى ئۆز ۋەتىنى قىلىپ بېكىتىپ، تارىخى ئىسپاتلاردىن دەلىل كۆرسەتكەن. ۋەتىنىنىڭ نۇرغۇن قېتىم خىتاينىڭ تاجاۋۇزى ۋە زۇلمىغا ئۇچرىغانلىقىنى بايان قىلغان. مەسىلەن: مانجۇر ئىستىلاسى ھەققىدە توختالغاندا، ھىجرىيىنىڭ 124(مىلادى 752). يىلىدىن باشلاپ خىتاينىڭ تاجاۋۇزىدىن قۇتۇلۇپ، 1006 يىل خىتاينىڭ زۇلمىدىن ئازاد بولۇپ، باياشات ياشىغان شەرقىي تۈركىستانلىقلار ھىجرىيىنىڭ 1172 (مىلادى 1658). يىلىدىن باشلاپ خىتاينىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىدى، دەپ يازسا، 1860- يىللاردىكى قوزغىلاڭ ۋە قايتا ئىستىلا قىلىنىش ھەققىدە توختالغاندا، خىتاي ئەمىرلەشكەر زو زوڭتوڭ ھىجرىيىنىڭ 1294(مىلادى 1877)- يىلى ئالتە شەھەر، تۇرپان، ئۈرۈمچىنى ئىگىلىدى، ئىستىلانى تاماملىغاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستاننى خىتاي ھۆكۈمىتى <شىنجاڭ> دەپ ئاتىدى.... شەرقىي تۈركىستانغا 4-قېتىملىق خىتاي ئىستىلاسى 1977- يىلى زو زوڭتاڭنىڭ زۇلمى بىلەن باشلىنىپ، 1932- يىلىنىڭ بېشىدا پارتلىغان ئومۇمى خەلقنىڭ ئىنقىلابىغا قەدەر داۋاملاشتى، دەپ يازىدۇ. تارىختىكى ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئىستىلاسى ۋە ھۆكۈمرانلىقىنى

خىتاينىڭ ئىستىلاسى ۋە زۇلمى، دەپ كۆرسىتىدۇ. شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەمەلدارلارنى <خىتاي> دەپ ئاتايدۇ. تۇڭگانلارنى <خىتاي> دەپ ھۆكۈم قىلىپ، تۇڭلانلارنى <خىتايدىن كەلگەن كۆچمەن> دەپ بايان قىلىدۇ.

بۇغرا ئەسىرىدە خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئىنكار قىلىپ، شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ ئەزەلدىن خىتايغا قارشى تۇرۇپ كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت ئاساسى نەزىريەنى ئوتتۇرىغا قويغان. بولۇپمۇ، مانجۇرلارنىڭ شەرقىي تۈركىستانلىقلارنى خىتايلاشتۇرۇش سىياسىتىگە قارشى پوزىتسىيىسى دىققىتىمىزنى تارتىدۇ. مانجۇرلار شەرقىي تۈركىستاننى قايتا ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن، مەجبۇرى خىتايلاشتۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، تۈرك باللارنى خىتايچە ئوقۇتۇپ، خىتايچە مائارىپ بىلەن تەربىيەلىگەنلىكى، تىل ۋە يېزىقنى خىتاييچىلاشتۇرۇش ‹يامان غەرەز› بىلەن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى دۇنيادىن يوقىتىپ، پۈتۈن يۇرتنى خىتاينىڭ بىر ئۆلكىسى قىلىۋېلىش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان. خىتايچە مائارىپ - خىتايلاشتۇرۇشنىڭ بىرىنچى قەدىمى ئىكەنلىكى، تۈركلەرنىڭ خىتاينىڭ زۇلمىغا قارشى تۇرۇش بىلەن بىرگە، تۈركلۈكلىكى ۋە مۇسۇلمانلىقلىقىنى قوغداپ، دىنىي، مىللىي ئەنئەنىگە قەتئىي سادىقلىقىنى بىلدۈرگەن م. بۇغرا، مانجۇرلار دەۋرىدىكى تۈركى ۋاڭ-گوڭ ۋە بەگلەرنىمۇ ئۇنتۇپ قالمىغان. ‹خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ مەنسىپىنى تۇتقان› بەگلەرنىڭ ھەقىقەتەن ‹خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ سادىق دوستى› بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ مەنسەپ ۋە شەخسىي مەنپەئەتى ئۈچۈن ‹خىتاي ھۆكۈمىتى› نىڭ پېشىنى تۇتقانلىقىنى قوشۇپ قويغان. شۇڭا، قوزغىلاڭ ياكى تىنچلىق مەزگىلىدە بولسۇن كۆرۈنۈشتە ‹پۈتۈن خەلق خىتاينىڭ قولىغا چۈشكەنلىكىگە ئىشەنمەيدىغانلىقى› نى تەكىتلىگەن. خەلقنىڭ يۇقىرىقىدەك ئاساسى پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەش بىلەن بىرگە، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت 1920-1910. يىللاردىكى جەدىدچىلىك ھەرىكىتىنى توختىتىۋېتىپ، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىش يولىنى توسقانلىقىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدىغان ھەقىقەت، دەپ كۆرسەتكەن. بۇنىڭ سەۋەبىنى خىتاي بىلەن شەرقىي تۈركىستان مۇناسىۋىتىنى تارىخى جەھەتتىن مۇنداق چۈشەندۈرگەندە: خىتاي شەرقىي تۈركىستان مىللىتىنىڭ ئۈچ مىڭ يىللىق دۈشمىنىدۇر ۋە شەرقىي تۈركىستاننىڭ ۋەيران بولىشىدىن خىتايلارنىڭ ھېچ پەرۋاسى بولماسلىقى تەبىئىدۇر. بۇ مىللەتنى يوق قىلماق ئۈچۈن خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ قىلغان ئىقداماتى يۇقىرىدا مۇقەررەر ئۆتتى. مۇنداغ ئىقداماتنى خىتاي ھۆكۈمىتى ئىلگىرىدە قىلغاندەك ھال ۋە مۇستەقبىلدە ھەم

قىلماقنى بىلەدۇر. بولماسنى بولۇر دەپ خىيال قىلغاندەك، خىتاي ھۆكۈمىتىنى شەرقىي تۈركىستان مىللىتىگە دوست دەپ ئويلىساقمۇ، خىتاي مىللىتى دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ ئارقىسىدا قالغان بىر مىللەتدۇر ۋە ئۆزىنىڭ ئىسلاھ ۋە تەرەققىيسىغە مۇھتاجدۇر. مانا مۇنداغ ھالدىكى خىتاي ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركىستانغە نېمە ياخشىلىق قىلالىسۇن. بەلكى، شەرقىي تۈركىستانىنىڭ كېيىن قالغانلىقىنىڭ مەسئۇلىيىتىنىڭ مۇھىمراقى شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ بويىنىغا يۈكلىنەدۇر. چۈنكى، بىر مىللەتنىڭ سائادىتى ۋە ئىسلاھاتى ئۇ مىللەتنىڭ ئۆزىنىڭ تەبىئىي ھاجىتى ۋە ھاياتىدۇر. بۇ ھاجەت ۋە ھاياتنى تەئمىن قىلماق ئۈچۈن ئۇ مىللەتنىڭ ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىقى ۋە فىداكارلىقى لازىمدۇر. ئۇ تەبىئىي ھاجەت ۋە ھاياتنى تەئمىن قىلماقتىن تۇسىدىغان ھەر مۈشكىلاتتىن ئاشماق ئۈچۈن جىددىي ۋە دائىمىي سۈرەتتە مەھكەم تۇرماق ۋە بىر بەلا ۋە مېھنەتنىڭ قارشىسىدا قۇتلۇق بىرلىك ۋە تايانىشما كۆرسىتىپ ئۇ مۈشكۈلات ۋە بەلا ۋە مىھنەتنى يەڭمەك ئۇ مىللەتنىڭ ئۆزىنىڭ بويىنىغا چۈشكەن بىر مۇقەددەس فەرزدۇر. ئەمما، شەرقىي تۈركىستان خەلقى بۇ مۇقەددەس ۋەزىپىنى ئادا قىلماققا يېتەرلىك غەيرەتىنى كۆرسەتتىلەرمۇ. مەئالىسەف، يوقسۇ. بەلكى ئۆز سائادەتلىرىنى تەئمىن ئەتمەك ۋە تۇرمۇشلىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئاز ساندىكى كىشىلەر ئىپتىدائى ۋە جۈزئى تىرىشچانلىقلارغا قەدەم قويدىلەر. زەئىف تۇسالغۇ ئالدىلىرىغا كەلگەچ ئۇ غەيرەتلىرىنى كامەلەن تەرك ئەتتىلەر ۋە پەقەت كۆڭۈللىرىدە مۇتائەسسىر بولماق ۋە ئېچىنماقتىن باشقا ئىلمى بىر ھەركەت ۋە بىرلىك كۆرسەتەلمىدىلەر، دەپ بايان قىلىپ، خىتاي شەرقىي تۈركىستانىنىڭ تارىخى دۈشمىنى ئىكەنلىكى، شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ ئىسلاھات ۋە تەرەققىيات يولىدىكى تىرىشچانلىقىنىڭ داۋاملىشالماسلىقىدا ئۆزلىرىنىڭ ئاجىز ۋە ئىتتىپاقسىز ئىكەنلىكىنى ئاساسىي سەۋەپ قىلىپ كۆرسەتكەن. شۇڭا، خوتەن قوزغىلىڭىغىچە ئارىلىقتىكى ئۆزىنىڭ پىكرى ئىزدىنىشلىرىنىڭ جەريانىنى بايان قىلغاندا: يىگىرمىنچى ئەسىرنىڭ باشلانغۇچىدا شەرقىي تۈركىستان ھەر تۈرلۈك ئەسىرى قاتناش ۋە خەۋەرلىشىش ۋاستىلىرى بىلەن دۇنيا مەملىكەتلىرىگە ئۇلىشالمىغان مەترۈك ھالدا بولۇپ، مانجۇ ئىمپىراتورلۇقىنىڭ مۇستەملىكىسىدە ئىدى. بۇنىڭ ئۈستىگە مەركەزگە ئاغزىدىلا تەۋە بولغان خىتايلىق ئەمەلدارلار، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى ئەسىرى مائارىپ ۋە تەربىيەدىن مەھرۇم ھالدا ئوتتا چاغ (ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ) قاراڭغۇلىقىدا ياشاتۇر ئىدىلەر.

ئۇنىڭ ۋە سولنى پەرق ئەتكۈچىلىك ۋاقتىمدىن باشلاپ خىتايلىق ئەمەلدارلارنىڭ

شەرقىي تۈركىستان خەلقىغە قىلماقتا بولغان زۇلۇم ۋە ناھەقچىلىقلىرىنى ۋە خەلقىمىزنىڭ خورلانغانلىقىنى كۆرۈپ بەكمۇ ئېچىنىپ قالاتتىم. بۇنىڭ تەسىرىدىن تولا كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز، خىيال ۋەۋەسۋەسەلەر بىلەن تاڭ ئاتقۇزاتتىم، دەپ يېزىپ، ئۆزىنىڭ «ئېچىنىش» سەۋەبىنى شەرقىي تۈركىستاننى بىۋاسىتە باشقۇرۇۋاتقان خىتاي ئەمەلدارلارغا يۈكلەپ قويغان بولسا، خوتەن قوزغىلىڭى ھەققىدە: «شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابچىلىرى ئومۇمەن ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىنىڭ زىددىغە بولۇپ مەركەز خىتاي ھۆكۈمىتىگە مۇخالىپ ۋەزىيەت ئالمىغانلىقى مەلۇمدۇر. لېكىن، خىتاي مەركىزى بىلەن ئارامىزدا مۇساپە بەك ئۇزۇن ھەم ئوتتۇرىدا دۈشمەن بار ئىدى. خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئىنقىلابچىلارنى يامان كۆز بىلەن كۆرۈپ ھەر ياردەمنى ئۈرۈمچىگە سەرپ ئەتكەنى ئۈچۈن ئىنقىلابچىلار خىتاي مەركىزى ھۆكۈمىتى بىلەن رەسمەن مۇناسىۋەت پەيدا قىلماققا ئىمكان تاپالمىغانىدى، دەپ يېزىپ، قوزغىلىڭنىڭ زەربە بېرىش نىشانى مەركىزى ھۆكۈمەت بىلەن باغلىنىشلىق مۇناسىۋىتى بولمىغان «ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتى» ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن. دېمىسىمۇ، ھازىر خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدە نەشر قىلىنغان كىتابلاردا 1910-1920. يىللاردا خىتاي جۇمھۇرىيىتى ئاجىز بولغاچقا، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتىكى ياڭ زېڭشىن ۋە جىن شۇرېن مەركىزى ھۆكۈمەتكە بويسۇنماي، ئۆزىچە مۇستەقىل بولۇۋالغانلىقى دەلىللەنگەن. شۇڭا، بۇغرامۇ ياڭ زېڭشىننى «خىتاي ھۆكۈمىتى» نىڭ ئاجىزلاشقان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، «خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ھېچ بىر ئەمرىنى قوبۇل ئەتمەي شەرقىي تۈركىستاننى كامالەن ئىمپېراتورلۇق دەۋرىدىكى ئىستىبدادى بىلەن ئىدارە قىلدى» دەپ يازىدۇ. بۇ پىكىر ئىلگىرى خىتاي بىلەن شەرقىي تۈركىستاننىڭ تارىخى مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى بايانلاردىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. شۇڭا، بۇ پىكىرلەر سەۋەبىدىن 1934- يىلى مۇستەقىللىق جاكارلىغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ قۇرغۇچىلىرى سىياسى جەھەتتىن خىتاي جۇمھۇرىيىتىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولۇش نىيىتىدە بولغان دېيىشكە بولىدۇ. ھۆكۈمەت قۇرۇش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلغان سابىت داموللا، بۇغرا بىلەن «ئىنقىلاپ» ئۈچۈن مەخپىي تەشكىلات قۇرۇپ، ئەزا تەشكىللىگەنلىكى ھەققىدە ئۆزىنىڭ «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدە بايان قىلىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ، «تۈرك مىللىتىنىڭ ئۆز ۋەتىنى بولغان شەرقىي تۈركىستان» دېگەن قاراش، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ سىياسى مەيدانىدىكى گېزىتىنىڭ تەشۋىقاتىغا ئۇيغۇن بولۇپ، «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» دىكى تارىخىي بايانلارنىڭ چىقىش

نۇقتىسى ئەينى زاماندىكى ئومۇمىي سادادۇر.

بۇغرانىڭ قوزغىلاڭ جەريانىدىكى ئىپادىسى بىلەن كىتابىدىكى پىكىرلىرى ئوتتۇرىسىدا پەرق بار، بۇ بەلكىم سىياسى ھەرىكىتى بىلەن پىكىرلىرى ئارىسىدا مەلۇم ئارىلىق ساقلىغانلىقىدىندۇر. بۇغرانىڭ پىكىرلىرى ۋە سىياسى پائالىيەتلىرى ھەققىدە باشقا ماقالەمدە بايان قىلىمەن.

4. ‹خاقانى چىن› ۋە ‹خىتاي›

مەن ماقالەمنىڭ بېشىدا تىلغا ئالغىنىمدەك، ھازىر شەرقىي تۈركىستان، خىتاي دۆلىتىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالدى. ئۇيغۇرلار بولسا ئەزەلدىن خىتاينىڭ تارىخىدىكى ‹جۇڭخۇا مىللەتلىرى› نىڭ بىر ئەزاسى قىلىپ بېكىتىلدى. بەزى ئۇيغۇرلار خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنى ‹ ۋەتىنىم› دەپ تونۇش تۇيغۇسىغا كىردى. ئەمما، ‹تارىخى ئەمنىيە› بىلەن ‹شەرقىي تۈركىستان تارىخى› دىكى ئىسپاتلارنى كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمدەك، ئۇيغۇرلار، مانجۇر ۋە خىتاي جۇمھۇرىيىتىنى ۋەتەن، دەپ ئېتىراپ قىلمىغان. يەنى، ئۆزلىرىنى ‹خىتاي› دېگەن دۆلەتكە تەۋە مىللەت ھېسابلىمىغان. شۇڭا، ‹تارىخى ئەمنىيە› دە ‹خاقانى چىن› دەپ يازسا، ‹شەرقىي تۈركىستان تارىخى› دا ‹چىن› دەپ يازغان. ‹چىن› سۆزىنى قوللانغاندا، ئۆزلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدىغانلىقىنى ئېنىق ئىپادىلىگەن. بۇ ئىككى ئەسەردە ‹چىن› مۇنداق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

‹تارىخى ئەمنىيە› بىلەن ‹شەرقىي تۈركىستان تارىخى› دىكى ‹خاقانى چىن› بولسا، كاپىر ‹خىتاي› تارىخىنى بايان قىلغاندا تىلغا ئالغان بولۇپ، مۇسۇلمانلار ئۆز تۇپرىقىنى ‹يەتتە شەھەر› دەپ ئاتاپ، ئەزەلدىن باشقا بىر تارىخى سىستېمىغا تەۋە دەپ ھېسابلىغان. ‹چىن› دۆلەت نامى ئەمەس، بەلكى يەر قىلىپ قوللىنىلغان، ‹تارىخى ئەمنىيە› بىلەن ‹تارىخى ھەمىدى› دە ‹خاقانى چىن› نىڭ كاپىر ھۆكۈمرانلىقىنى قوزغىلاڭچىلار ‹غازات› قىلىپ يوقاتقانلىقى، ‹خاقانى چىن› نىڭ ‹يەتتە شەھەر› نى قايتا ئىستىلا قىلىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى بولسا، خەلقنىڭ ئارزۇسى بىلەن ئاللاھ مۇرادىغا يەتكۈزگەنلىكى قىلىپ بايان قىلغان. ئۈمىد قىلمىغان رېئاللىقنى يوللۇقلاشتۇرۇش بىلەن بىرگە ئادىل بولغاچقا ئاللاھ قوغدىغان، دەپ قارىغان. بۇنىڭ ئەكسىچە، ‹شەرقىي تۈركىستان تارىخى› دا، ‹چىن› ۋە ‹چىنلىقلار› ‹يەتتە شەھەر› خەلقىگە تاجاۋۇز ۋە زۇلۇم قىلغانلىقىنى خەلق ‹ئىنقىلاپ› بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى بايان قىلىنغان. مۇئەللىپنىڭ قوزغىلاڭنىڭ سەۋەبى ھەققىدىكى

تەھلىلىدىن زومگەر «خىتايلارنىڭ» ھۆكۈمرانلىقىغا بولغان پوزىتسىيىسىنى كۆرۈۋالالايمىز. «خاقانى چىن» ۋە «چىن» سۆزىنىڭ قوللىنىشى ھەققىدە ئۆزلىرىنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ بايانىدىن قارىغاندا، بۇ ئىككى مۇئەللىپنىڭ تارىخى بايان ئۇسۇلى بىلەن تارىخى ھادىسىلەرگە بولغان باھاسى، يېقىندا خىتايدا نەشرى قىلىنغان كىتابلاردىكى «ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن خىتاينىڭ تارىخىدىكى بىر مىللەتتۇر» دېگەن قاراش بىلەن تۈپتىن پەرقلىقتۇر.

«تارىخى ئەمنىيە» بىلەن «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» دىكى تارىخى بايانلارنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، ئىككى ئەسەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق-دەۋر ئارقا كۆرۈنىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئىككى ئەسەردە ئۇچرايدىغان «مۇسۇلمان» بىلەن «خىتاي» ، «تۈرك» بىلەن «چىنلىق» دەپ ئىككىگە ئايرىش ئارقىلىق، مانجۇر ۋە چىنلىقلارغا تۇتقان پوزىتسىيىسى، «قەدىمىي تائىپە» دىن بولغان ئۆلىما بىلەن «مىللەتچى» مۇئەللىپنىڭ تارىخى بايانىدىكى خاراكتېرى ۋە سىياسى مەيدانى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. موللا مۇسا مانجۇرلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەھۋالى، «خاقانى چىن» بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ھۆكۈمراننىڭ ئالاھىدىلىكى، ئەمەلدارلىرىنىڭ پائالىيىتىنى بايان قىلغان بولسا، م. بۇغرا شەرقىي تۈركىستاننى ئىدارە قىلىۋاتقان «چىنلىق» ۋە «چىن» نىڭ ھۆكۈمەت سىياستى، ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلىرىنى بايان قىلغان. شۇڭا، بۇ ئىككى مۇئەللىپنىڭ كۆزقارىشىنى سېلىشتۇرغىنىمىزدا، مانجۇرلارنىڭ دۆلەت چۈشەنچىسى بىلەن شەرقىي تۈركىستاننىڭ سىياسى ئەھۋالدىكى ئۆزگىرىش پەرقلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «مىللەتچى» م. بۇغرادىكى بۇنداق سىياسى جەھەتتىكى ئۆزگىرىش شەرقىي تۈركىستاندىكى تۈركىي مۇسۇلمانلاردا مىللەتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ باشلانغانلىقىنى، ھەتتا تەرەققىي قىلىپ سىياسى ئېقىم بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«خاقانى چىن» بىلەن «چىن» ئاتالغۇسى يۇقىرىقى ئىككى ئەسەردىكى تونۇش پەرقى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئاجايىپ تارىخىنى چۈشىنىشكە، خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئەھۋالنى ئىگىلەشكە، بۇ ئۈچ تەرەپ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى يېڭىدىن تونۇشقا باشلاپ بارىدۇ. بۇ ئەسەرلەردىكى تونۇش ئۇسۇلى مۇئەللىپنىڭ زامانىدىكى ئومۇمىي خەلقنىڭ تونۇشى بىلەن بىردەك دېگىلى بولمايدۇ. مەسىلەن: «تارىخى ئەمنىيە» دىكى «كاپىر» نىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى يوللۇقلاشتۇرۇش خاھىشى قوزغىلاڭچى خەلقنىڭ ئىرادىسىگە ئۇيغۇن ئەمەس. يەنە، «شەرقىي تۈركىستان

تارىخى› دا مىللەتچىلىكنىڭ ئالاھىدە سىياسىي تەشەببۇسلىرى تولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەينى چاغدا ‹خىتاي جۇمھۇرىيىتى پۇقراسى› ئېڭى تولۇق شەكىللەنمىگەن دەپ كېسىپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. ئەمما، بۇ ئەسەرلەرنى ئەينى زاماندىكى تارىخى كىتابلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، تارىخى بايانلارنىڭ سىستېمىلىقى، كۆلىمى، پىكىر ئۇسۇلى جەھەتتىن ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولۇش بىلەن بىرگە، مۇئەللىپلەر خەلقنىڭ ئۆز تەشەببۇسى بىلەن كەڭ كۆلەمدە قوزغىلىش تارىخىنى ئۆزىدىكى ئىسپاتلار بىلەن بايان قىلغان بولسا، ئەسەرنىڭ مەزمۇنىمۇ ئەينى زاماندىكى سىياسى ھادىسىلەرگە قاتناشقان خەلقنىڭ كۆز قارىشىدىن يىراقلىشىپ كەتمىگەن، دېسەك خاتا بولمايدۇ.

يۇقىرىقى مۇرەككەپ جەريانلار ئارقىلىق مانجۇرلار ھۆكۈمرانلىقىدىن خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى تۈركىي مۇسۇلمانلارنىڭ خىتايغا بولغان تونۇشىنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى ۋە سىياسىي ئەھۋالىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ.■ مۇھەررىرى: ئادىل يۈسۈپ

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە 1792–1841- يىللاردا ئۆتكەن مۇتەپەككۇر، شائىر گوڭزىجېننىڭ ياتلارنىڭ تارىخىنى يوقىتىش نەزىرىيىسى

’ئوق-خەنجەر ئۆتمەيدىغان قوزغىلاڭچى‘ دەپ ئاتالغان يىخېتۇەنچىلەر ئەجنەبىدىن ئاران بىرنەچچە يۈزنى ئۆلتۈردى، ئەمما ئەجنەبىلەرنى دورىغان خىتايدىن بىر نەچچە يۈز مىڭنى ئۆلتۈردى،خالاس. ياتنى يوقىتىش ئۈچۈن ئۇنىڭ دۆلىتىنى يوقىتىش كېرەك، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ تارىخىنى يوقىتىش كېرەك. مال- بايلىقىنى كېسىش كېرەك، دىن-ئېتىقاتىنى چۆكتۈرۈش كېرەك، قائىدە- يۇسۇنىنى بۇزۇش كېرەك، قەۋرە- تاۋۇتىنى چېقىش كېرەك، ئاتا- ئۇرۇغىنى قۇرىتىش كېرەك، بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن تارىخىنى يوقىتىش كېرەك.

清代思想家诗人龚自珍（1792–184）《古史钩沉论：义和团 刀枪 不入，只杀几佰洋人，却杀了 几十万洋味的中国人。灭人之国必先灭其史. 绝人之才， 湮塞人之教， 必先去史。隳人之枋，败人之纲，必先去史。 夷人之祖宗，必先去史。

ئارخېئولوگ قۇربان ۋەلى تەرجىمىسى